

Підручник з літератури: яким йому бути?

Роздуми щодо створення навчальної книги нового типу

Актуальність проблеми. Важливою складовою в реформуванні загальноосвітньої школи є постійне оновлення методів наявності навчання, впровадження нових педагогічних технологій, що практично неможливо без наявності належного підручника. Тому особливою актуальності набуває саме проблема розробки його теорії як найважливішої складової навчально-методичного комплексу, всебічне опрацювання дидактичних, психологічних, методичних, санітарно-гігієнічних, поліграфічних аспектів, обґрунтування основних вимог до сучасної навчальної книжки. Є кілька визначень підручника. Наведемо деякі з них.

- ✓ Підручник — жанр навчальної літератури, зміст якої — основи предмета, що вивчається. Вони викладені відповідно до загальноприйнятої системи чи типу навчання.
- ✓ Підручник — мовленнєве відтворення змісту освіти, відповідним чином підготовлений навчальний текст. Його творцем є автор-педагог. Ось чому підручник насамперед слід розглядати з позицій педагогіки.
- ✓ Підручник — цілісне наукове і психолого-педагогічне явище, що потребує творчого підходу. Наука, мистецтво і технологія у ньому взаємопов'язані.
- ✓ Підручник — це офіційно затверджена навчальна книга, що містить систематичний виклад навчального матеріалу з певного предмета або його частини відповідно до програми та вимог державного стандарту.

Найбільш прийнятне визначення — останнє. Воно загальновизнане.

Принципи створення підручника. Провідним законом підручникотворення, його теоретичною концепцією є положення про зумовленість підручника характером науки як системи знань, з одного боку, і системою освіти — з другого. З цього закону можна вивести кілька принципів, зокрема таких:

➤ **принцип доцільності.** Йдеться про відповідність явища чи процесу певному стану, матеріальна чи ідеальна модель якого передбачає мету. Успіх підручника залежить від правильного усвідомлення мети освіти і врахування рівня підготовки учнів. Сучасний підручник має послідовно готувати школярів до самонавчання, що можливо лише за умови реалізації в ньому особистісно зорієнтованої моделі навчання;

➤ **принцип природовідповідності.** У шкільній педагогіці його зазвичай називають принципом врахування вікових особливостей учнів, їхнього психічного розвитку;

➤ **принцип культуродоцільності.** У процесі створення підручника слід брати до уваги стан сучасної культури у широкому розумінні цього слова;

➤ **принцип методичної доцільності.** Розрізняють три групи методів: навчання, викладання, учіння, які тісно взаємопов'язані;

➤ **принцип системодоцільності.** Підручник є цілісним твором навчальної літератури з єдиним науково-педагогічним задумом і пов'язаними між собою взаємодіючими компонентами.

Таким чином, ми розглядаємо підручник як відтворення змісту та системи навчання, які чинні за того чи того історичного періоду. На рівні макроструктури він відтворює стан теорії і практики навчання, як модель певної концептуальної системи — реалізує основні методичні категорії: ме-

ту, засоби, зміст і методи навчання, моделює навчальний процес і адаптується до нього.

Як відзначає академік О. Я. Савченко, сучасний підручник має "поступово, але послідовно і наполегливо готувати дітей до самонавчання". На її думку, цей аспект відображається в кількох напрямках, найважливішими з яких є *мотиваційний* (вживання у тексті підручника різних засобів заохочення і підтримки самостійної праці) та *процесуальний* (вміння автора спроектувати у текстовому та позатекстовому компонентах підручника розгорнений процес самонавчання).

Специфіка підручника з літератури. Ця специфіка визначається насамперед особливостями поняття *література як мистецтво слова* і *література як навчальний предмет*, які обов'язково мають враховувати автори підручників з літератури.

Останнім часом не стихали дискусії про те, як викладати (вивчати) літературу в школі. Дві полярні думки зводилися до бінарної опозиції: *література — підручник життя* і *література — мистецтво слова*. Прибічники викладання "літератури як підручника життя" головну роль відводили пізнавально-виховній функції. Перегорнувши сторінки радянських підручників з російської чи української літератури, переконаємося в послідовній реалізації цієї функції як у їхньому текстовому компоненті, так і в методичному апараті.

Якщо література покликана лише безпосередньо відзеркалювати дійсність, вона вичерпує свою самоцінність як вид мистецтва. Митець створює інобуття дійсності, іншу художню реальність, трансформуючи її через свою свідомість. Основне завдання літератури — пробуджувати в людині почуття прекрасного, формувати її естетичні смаки.

Тож авторам підручників з літератури необхідно враховувати сучасні досягнення літературознавчої науки, чітко розмежовуючи поняття "література як навчальний предмет" і "література як мистецтво слова".

Предметом літератури як мистецтва слова є світ людей, розмаїття людських стосунків у царині художньої реальності письменника. А предметом літератури як навчального предмета — художній твір як мистецьке явище і все, що з ним пов'язано: літературний процес, історична епоха, життя і творчість письменника.

Чи відбивають таку позицію наші сучасні підручники? Можна твердити, що в багатьох із них, особливо для старшої школи, вона знайшла своє відображення. Наші українські автори підручників, пишучи вступні статті до розділів, біографічні нариси, подаючи приклади власної інтерпретації художніх творів, розробляючи методичний апарат, чітко усвідомлюють, що це вид мистецтва, а не ідеології, що природа його естетична.

Література як мистецьке явище. Д. С. Наливайко і К. О. Шахова у своєму підручнику "Зарубіжна література XIX ст. Доба романтизму" зазначають: "Безперечно, література пов'язана із суспільним життям, але вона не є його прямим відображенням". Літературі притаманне багатомірне та історичне у широкому значенні цього слова осмислення дійсності, створення інобуття, сприйняття і зображення його як процесу.

Так, у рамках одного твору образотворчого мистецтва неможливо передати, наприклад, початковий стан зображуваного явища, його розвиток, результати, а також кілька подій,

що відбулися в різних місцях, але внутрішньо пов'язані. Літературі ж властива така можливість. У словнику літературознавчих термінів за ред. С. Тураєва та Л. Тимофєєва читаємо: "Література яскравіше висвітлює різні грані та різноманітний стан людського характеру. Г. Е. Лессінг у "Лаокооні" наводить приклад з Венерою і вказує, що у скульптурі складно зобразити розгнівану Венеру, тому що в образі розлюченої жінки люди не впізнають богиню кохання".

Багатопланове зображення людини у процесі її розвитку дає можливість літературі всебічно відтворити естетичні ідеали епохи і в позитивному, і в негативному планах. На думку вчених-літературознавців і мистецтвознавців (Ю. Борєв, І. Качуровський), література як мистецтво слова виконує певні функції, які обов'язково мають враховуватися авторами підручників: *суспільно-перетворювальну* і *компенсаторну* (мистецтво як діяльність і втіха), *пізнавально-евристичну* (мистецтво як знання та освіта), *художньо-концептуальну* (мистецтво як аналіз стану світу), *функцію передбачення, інформаційну* і *комунікативну* (мистецтво як повідомлення, узагальнення), *виховну* (мистецтво як засіб формування цілісної особистості), *переконуючу* (мистецтво як засіб впливу на підсвідомість), *естетичну* (мистецтво як формування творчого духу і ціннісних орієнтацій), *гедоністичну* (мистецтво як насолода).

Структура підручника літератури. Чільне місце у цій структурі посідає художній твір (його читання, інтерпретація, аналіз). Автори підручника у доборі художніх текстів чітко обмежені навчальними програмами. Саме програма визначає, які художні твори мають бути в навчальній книзі, які з них визначені для текстуального вивчення, які для самостійного ознайомлення. Неприпустимо нехтувати у шкільному підручнику програмовими творами або ж недбало ставитися до скорочення чи вибору уривків з тексту. Є навчальна програма, яка містить анотації до кожного художнього твору. І саме ці анотації має враховувати автор підручника, добираючи уривки (у пропедевтичному курсі), цитати, висловлюючи власні думки щодо твору (у старших класах), розробляючи методичний апарат тощо.

Читання та інтерпретація (аналіз) художнього твору, що становлять основу шкільного курсу літератури, безпосередньо пов'язані із засвоєнням учнями кола знань з інших структурних елементів літератури як навчального предмета: основ її історії, теорії, окремих літературно-критичних статей, розвитку мовлення та фонових знань. У підручнику з літератури всі ці елементи мають обов'язково знайти своє місце.

Щодо відомостей з історії літератури та їхнього відображення у шкільному підручнику зазначу, що *історико-літературний* підхід і елементи *історико-функціонального, історико-генетичного, лінгвістичного, компаративного* та інших підходів є літературознавчою основою вивчення систематичного шкільного курсу літератури в старших класах. Це додаткові відомості з історії літератури, запозичені з науки та введені до шкільних програм, підручників. Вони визначаються з урахуванням вікових особливостей учнів, рівнем їхнього літературного розвитку, загальної підготовки.

Важливою частиною літературної освіти школярів є знання основ *теорії літератури*. Як зазначено в "Методиці викладання літератури" за ред. З. Я. Рез, "теоретико-літературні поняття є не тільки складовою шкільного курсу літератури, а й своєрідною науковою основою викладання". Не можна навчити школярів сприймати художній твір як явище мистецтва слова, розуміти наявні у ньому узагальнення, закономірності літературного процесу, специфічний зв'язок

літератури із життям без знань з теорії літератури. Ці знання допомагають адекватному сприйняттю авторського задуму в процесі читання та інтерпретації художнього твору.

Донедавна шкільні програми із зарубіжної літератури не включали поняття з теорії літератури, передбачалося, що вони мають вивчатися тільки на уроках української літератури. А вже у програмі 2001 р. є цільова рубрика — "Теорія літератури", в якій чітко визначено поняття основ теорії літератури, що мають бути вивчені. Слід мати на увазі, що такі відомості подаються на конкретному матеріалі і необхідно подбати, щоб вони мали дієвий характер, методично зумовити їх використання.

Важливий елемент підручника — *літературно-критичні статті*.

Включення окремих зразків літературно-художньої критики до структури навчальної книги сприяє глибшому осягненню ідейно-художнього змісту твору, повноцінному естетичному переживанню, формуванню у них читацьких навичок. Як відомо, завдання літературної критики — оцінка художніх творів з погляду сучасності і стосовно її інтересів на основі як даних теорії та історії літератури, так і всього кола суспільних, естетичних та етичних норм свого часу. Більше того, літературна критика має можливість, зіставляючи твори близькі чи контрастні за образами, ідеями, творчою манерою письменників та ін., порівнюючи їх за жанрами чи належністю до різних видів мистецтв або ж різних історичних періодів, вийти за межі конкретного твору, охопити тим самим коло питань, не висвітлених у ньому безпосередньо, і, врешті-решт, знайти власну позицію в естетичному та ідейному житті свого часу.

Отже, літературна критика забезпечує нас такими відомостями, які сприяють глибшому прочитанню і сприйняттю твору. Вона подає його інтерпретацію, теми і проблематику, знаходить відповіді на питання, які порушує автор перед читачем, визначає місце того чи того твору у світовій літературі.

Ще раз підкреслимо, що включення до шкільних підручників окремих літературно-критичних статей або ж окремих висловлювань критиків має узгоджуватися з навчальною програмою та враховувати вікові особливості учнів.

Відомості з основ історії та теорії літератури, літературно-критичні статті можуть бути представлені у підручнику з літератури по-різному. Вони або ж включаються до авторських текстів, нарисів, есе (що є прийнятнішим для підручників старшої школи), або виокремлюються в рубрики, наприклад, "Теорія літератури", "Письменники про письменників", "Це цікаво знати" тощо (це характерніше для підручників пропедевтичного курсу).

Проте обов'язково всі ці відомості мають бути відображені в методичному апараті підручника, тобто в системі запитань, завдань і вправ.

У методичному апараті підручника відображено ще один елемент літератури як навчального предмета — *розвиток усного і писемного мовлення*. Програмою кожного класу чітко сформульовано, що повинні вміти учні. Тому, розробляючи запитання і завдання, автор має їх спрямовувати саме на формування визначених умінь і навичок.

Крім цього, до підручника можна вмістити окрему рубрику "Консультації", де автор подасть зразки оволодіння низкою технічних прийомів: складанням плану, написанням творів, переказів, виголошенням доповідей тощо. Водночас автору слід пам'ятати: заняття з розвитку мовлення на уроках мови і літератури мають суттєві відмінності, які полягають у тому, що виховання вміння висловлювати свої думки на уроках літератури відбувається не через оволодіння граматичною будовою мови, а через пізнання законів, за якими твориться мистецтво слова.

І, нарешті, останній структурний елемент літератури як навчального предмета — *фонові знання*, тобто ті знання, без яких неможливо відповідно до авторського задуму сприйняти художній текст і які допомагають поглибленому прочитанню твору.

Включення їх до підручника робить авторські тексти цікавішими, інформаційно насиченішими. Використовують фонові знання історико-культурологічного характеру (які допомагають краще зрозуміти період, в межах якого відбуваються події твору, побут зображуваної епохи, особливості культури цього періоду), біографічного (що наближають особистість автора до читача), літературознавчого (які поглиблюють знання учнів з теорії літератури). Але знову ж таки добір фонових знань має відповідати віковим особливостям школярів: не слід перенасичувати підручник надмірною інформацією.

Принципи оформлення підручника. Звичайно, неабияку роль відіграють якість оформлення підручника, структурування текстового і позатекстових компонентів, рубрикація, система умовних позначок, ілюстрації тощо. Головним, на нашу думку, тут є функціональність всього, що вміщено до підручника. Всі структурні одиниці оформлення мають підпорядковуватися тому, що вивчається, враховувати вікові особливості і бути якісними за своїм поліграфічним виконанням.

Так, останнім часом постало питання, чи доцільно вводити до підручника з літератури широкі функціональні поля. На нашу думку, ці поля необхідні там, де вміщено авторські тексти. На поля можуть бути винесені окремі визначення, які потрібно пригадати або запам'ятати, висловлювання письменників або критиків про письменника, окремі завдання і запитання, а також візуальне зображення того, про що йдеться в авторському тексті (наприклад, до статті про античний театр — котурни, маски, оркестра, сцена тощо), а також окремі репродукції та фотоматеріали. У підручниках для пропедевтичного курсу недоцільними є функціональні поля на сторінках, з художніми текстами, тим паче розміщення на них запитань, завдань, теоретичних визна-

чень, які переривають читання і заважають цілісному сприйняттю учнями художнього твору, відволікають їх від діалогу з автором.

Зайвим є і перевантаження підручника надмірним ілюструванням. Безперечно, ілюстрації, репродукції, фотоматеріали мають у ньому бути обов'язково, і тільки кольорові.

Але пам'ятаймо про те, що це насамперед підручник з літератури, а не з образотворчого мистецтва чи курсу художньої культури. У підручнику з літератури весь ілюстрований матеріал має допомагати сприйняттю конкретного художнього твору, тобто бути, як зазначалося вище, функціональним.

Підсумок. Отже, підручник з літератури має обов'язково врахувати всі структурні елементи літератури як навчального предмета, відповідати сучасному стану літературознавчої науки, підходити до вивчення літератури як мистецтва слова, враховувати вікові особливості школярів і відповідати навчальній програмі.

Чітке дотримання всіх цих вимог породжує запитання: то де ж тоді місце творчості самого автора? На нашу думку, чітке дотримання вимог навчальної програми, дидактики, вікової психології не лише не стримує його творчість, а, навпаки, стимулює її. Адже донести до школяра згадані вище відомості слід у цікавій, образній формі. От тут і простір для творчості автора підручника. Необмежений.

С. І. Сафарян,
кандидат педагогічних наук,
Київ

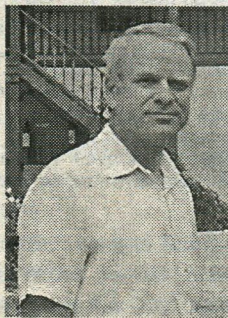
Вітаємо!

Лави вітчизняних науковців з питань зарубіжної літератури минулого 2003 року поповнилися новими іменами. Докторську та кандидатську дисертації захистили: **Б. Б. Шалагінов** ("Фауст" Й.В.Гете і проблема духовної сутності людини в німецькій літературі на рубежі XVIII — XIX ст."); **С. І. Сафарян** ("Фонові знання як засіб поглибленого вивчення художнього твору в шкільному курсі зарубіжної літератури"); **Ю. М. Холодна** (Дишлюк) ("Формування ораторських умінь в учнів 5-8 класів у процесі вивчення зарубіжної літератури"); **Ф. М. Штейнбук** ("Жанрова своєрідність та внутрішня єдність "Кінармії" І.Е.Бабеля").

Усі вони відомі нашим читачам своїми літературознавчими та методичними напрацюваннями. Їхні наукові розвідки неодноразово публікувалися у фаховій пресі, зокрема в нашому журналі. А Б. Б. Шалагінов з теми свого дисертаційного дослідження видав три книжки — "Фауст" Й.В.Гете: Містерія, міф, утопія. До проблеми духовної сутності людини в німецькій літературі на рубежі XVIII-XIX ст."; "Естетика Й. В.Гете"; "Шлях Гете: Поезія. Філософія. Життя".

Щиро вітаємо доктора філологічних наук Бориса Борисовича Шалагінова, кандидатів педагогічних наук Світлану Іванівну Сафарян, Юлію Миколаївну Холодну, кандидата філологічних наук Фелікса Маратовича Штейнбука із присудженням їм вчених ступенів та бажаємо їм подальших творчих успіхів у розвитку вітчизняної літературознавчої та методичної науки.

Редакція

Б. Б. ШАЛАГІНОВ

С. І. САФАРЯН

Ю. М. ХОЛОДНА

Ф. М. ШТЕЙНБУК